

Az Árpád-kori magyar történelem kutatója

1994. szeptember 18-án, életének 91. évében meghalt Váczy Péter, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének nyugalmazott professzora, a hazai medievisták doyenje. A magyar középkortudomány meghatározó személyisége néhány éve interjút adott e folyóirat néhány munkatársának, amelyben életének számos fordulópontjáról beszélt, történeti működéséről, céljairól, az általa elért eredményekről azonban csak röviden szólt. Így végső búcsúként, egy közhelyes fordulatokat tartalmazó nekrológ helyett most megpróbálunk egy rövid, az elhunyt professzor életpályájának fontosabb szakaszait is feltüntető histogramiai áttekintést nyújtani Váczy Péternek a korai magyar történetre vonatkozó történetírói munkásságáról.

Váczy Péter 1904. március 17-én született a felvidéki Ruttkán, középosztálybeli családból. Iskolai tanulmányait felvidéki városokban végezte, s a Kassán tett érettségi után került a budapesti tudományegyetemre. Egyetemi éveit alatti kezdetben Pauler Ákos hallgatójaként a filozófia, azon belül is az ismeretelmélet érdekelte, erről néhány, magas színvonalon megírt ismertetése is tanúskodik az *Atheneum* folyóirat 1925-ös évfolyamának lapjain. A középkor kutatása felé egyfelől egész életét végigkísérő művészettörténeti érdeklődése, másfelől kiváló tanárai, a magyar középkor előadó Hóman Bálint, a magyar művelődéstörténetet tanító Domanovszky Sándor és a nálánál csak néhány évvel idősebb egyetemi magántanár, Mályusz Elemér társadalomtörténettel foglalkozó kollégiumai indították el. Mint magyar-történelem szakos hallgató végzett 1928-ban, doktori értekezését pedig Domanovszkyhoz írta társadalomtörténeti témából (*A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok* 1927.) Mestere segítette hozzá egy kétéves ösztöndíjhoz a Bécsi Magyar Történetkutató Intézetbe, ahonnan hazatérve, az akkor fénykorában lévő szellemtörténeti irányzat talán legtöbbet ígérő és legtöbbet publikáló fiatal kutatójaként helyezkedett el a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárban.

Váczy Péter történetírói pályájának első szakaszát magunk 1927-től 1946-ig számítjuk, s ezen belül megkülönböztethetünk több, egymástól elváló érdeklődési kört, kutatási irányt. Az életmű maga is mutatja e belső határvonalakat; így egyfelől a történetírás elméleti vizsgálata iránti affinitást és a filológusokat megszégyenítő akribiával művelt forráskritika iránti érzéket, másfelől az eredetileg vizsgált Árpád-kor kutatásából kiinduló – s általunk részletesen nem érintett – középkori egyetemes történetre vonatkozó, Magyarországon mind qualitasában, mind quantitasában máig egyedülálló munkásságát.

Ha Váczy Péternek a magyar középkor történetére vonatkozó, ezen időszakban

született munkáit vizsgáljuk, négy fő kutatási irány tűnik meghatározónak: a társadalomtörténeti, a jog- és intézménytörténeti, az okleveles anyagra és a magyar krónika- és legendairóladalomra egyaránt figyelmet fordító forráskritikai és az előző három érdeklődési kört nagymértékben átható, de önállóan is művelt, szintetizáló jellegű eszmetörténeti vizsgálódások.

Társadalomtörténeti kutatásainak első eredményeit már fentebb említett doktori disszertációja tartalmazta (*A királyi serviensek ...*). Plasztikus képet rajzolt arról a XII. században meginduló folyamatról, amelyben a királyi hatalom és a Szent István törvényeiben milesként említett társadalmi réteg egy komponensének kapcsolata egyre szorosabbá válik. Az uralkodó "in domo regia" fogadja a kisbirtokos libereket, akik birtokába jutnak az "aurea libertas"-nak, az uralkodó közvetlen bírói hatalma alá kerülnek, s annak hadseregében kell személyesen szolgálniuk. A XII. században elinduló folyamat vezet el a "servientes regis" rétegének kialakulásához, amely meghatározó szerepet viszont csak az Aranybulla évszázadában fog játszani. A tanulmánynak fontos részét képezi a középkori magyar társadalmi terminológia vizsgálata és annak kimutatása, hogy a XIII. században a "nobilis" terminus már a fenti közzsabad rétegre is vonatkozott, s az oklevelekből előtűnő terminológiai változatosság, illetve ennek bizonyos fokú egységesülése már a magyar nemesi társadalom kialakulásának folyamatát jelzi. Váczy e korai tanulmányának eredményeit több részletében vitatta Mályusz Elemér (1942) és az 1945 utáni történetírás egyes képviselői, de Bolla Ilona 1983-ban megjelent Árpád-kori társadalomtörténeti szintézise már tudományos értékének megfelelően támaszkodott Váczy ezen dolgozatára.

Egy másik alapvető értekezésben a hűbériség szerepét tisztázta az államalapító király államában (*Századok* 1932.). Az 1920-1930-as évek magyar medievisztikai kutatása elsődleges feladatának tekintette – jórészt a kor szociologizáló, illetve szellemtörténeti irányultságú német történetírásának fogalomrendszerét használva – a középkori magyar királyság tipológiai besorolását az európai feudális államközösségbe. Így vezető történészek (Hóman, Mályusz, Eckhart Ferenc) vitakoztak a korai Árpádok államának patrimoniális, ill. karizmatikus jellegéről, s hasonló polémia alakult ki a hűbériség magyarországi létéről vagy nem-létéről. Váczy ez utóbbi mellett érvelt (főként Hóman ellenében), véleménye szerint Magyarországon az uralkodók csak teljes jogú adománybirtokokat adományoztak, a beneficiális jellegű, azaz szolgálattal terhelt hűbérbirtok hiányzott a magyarországi feudális rendszerből. Váczy más helyütt megfogalmazott végső konklúziója szerint a szentistváni patrimoniális állam "a politikai erők határtalan egyesítésére törekedett", míg ezzel szöges ellentétben "a hűbériség a hatalom hierarchikus megoszlásának elvén épült fel".

A társadalomtörténeti kutatások mellett már intenzív jogtörténeti vizsgálódásainak is hamar megmutatkoztak eredményei. Első e tárgyban írt cikke (*A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI-XII. században*. Miskolc, 1930.) a magyar jogtörténeti kutatás, különösen Hajnik Imre és Tagányi Károly azon régi tételét cáfolta meg, amely szerint Szent László rövid ideig hatályos intézkedését nem tekintve a nemesi megye kiformalódásáig nincs állandó jellegű, a király nevében ítélező

vidéki igazságszolgáltatás. Váczy Péter első királyaink törvényein és oklevelein alapuló bizonyítása szerint már Szent István korától létezett vidéken a királybírói intézmény, az ispánokat és a klérust leszámítva mindenkire kiterjedő, a "polgári" és bűnügyekre egyaránt érvényes iurisdictioval. A megyéenkénti két "iudices regis" vagy "megales" jogköre Kálmán király koráig csorbítatlan maradt, utána az Aranybulláig azonban ténylegesen csökkent joghatóságuk, s véglegesen a nemesi vármegye kialakulása ítélte kihalásra a magyar igazságszolgáltatás ezen archaikus intézményét. Váczy ezirányú eredményeit kortársai közül a legtöbben (a jeles jog- és helytörténész, Holub Józsefet leszámítva) elfogadták, bár napjaink magyarországi medievisztikájában számosan továbbra is – Váczy tételével szemben – a megyésispán e korszakbeli bírói működését feltételezik.

A "iudex regius"-i intézmény vizsgálata után Váczy Péter még két kisebb tanulmányban foglalkozott a XI-XII. századi királyi igazgatás problematikájával, mielőtt még a *Szent István-émlékkönyvben* közzétette volna a magyar államkormányzat korai korszakát tárgyaló összefoglalását. 1934-ben a *Századok* lapjain hivatali főnökével, a neves Anonymus-kutatóval, Jakubovich Emillel vitatkozva állapította meg I. Endre ránk maradt törvénybeidéző ércbillogáról, hogy az nem a billogosoknak (királybírák), hanem magának az uralkodónak volt a jelvénye, s az azzal idéző királyi tisztviselő csak mint a király delegált bírója, s nem mint önálló joghatóságú tisztviselő ítéelkezhetett. 1937-ben a *Domanovszky-émlékkönyvben* pedig a Szentpétery Imre által akkoriban kimutatott Anjou-kori relatori rendszer kora Árpád-kori párhuzamaira mutatott rá. Váczy megállapítása szerint a "központi kormányzat ügymenete nem igazodott szigorúan a területiális szempontokhoz", birtok- és egyéb peres ügyekben az udvari kíséret tagjai – legyenek bár megyésispánok, püspökök avagy tényleges udvari tisztviselők – eredeti feladatkörükön túlmenően, attól függetlenül vettek részt, referáltak ezekről a királynak és segítettek elintézésükben, s ezen királyi megbízásban tevékenykedve nevezik őket okleveleink quaesitornak, petitornak avagy impetratornak.

Mint fentebb említettük, Váczy Péter mindezen kutatásait összefoglalóan is közzétette az 1930-as évek végének reprezentatív történeti kiadványában is (*A királyság központi szervezete Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. köt. Bp., 1938.). E helyen a tudós nagyhatású elméletben fejtette ki a szentistváni államberendezkedésre vonatkozó nézeteit. Véleménye szerint a korai magyar királyságot a patrimoniális kormányzati formán kívül még az államhatalom teljesen királyi kézben maradása is kiemeli a korabeli Európa országai közül, s felépítésében a szintén törzsi-nemzetségi szervezetet felváltó, V-VI. századbéli germán–római államokra emlékeztet. Váczy háromosztatúnak fogta fel az államalapítás korának társadalmát, nézete szerint az egyházi és világi előkelőket jelentő "maiores", a középréteget jelölő "miles"-ek és "ministerialis"-ok után a közrendűek széles néposztálya következett. A király kegyétől függött, hogy mely társadalmi osztályból került ki személyes képviselője; így akár szolgarendűek is betölthettek ispáni tisztségeket. Magának a központi udvari szervezetnek a mintáját a tudós az Ottók udvarában találta meg, véleménye szerint István a nádori méltóság létrehozásánál is a német "comes palatii"-t

tekintette példának. Váczy a nádori tisztség korai történetének részletes elemzését nyújtotta, s lényeglátóan mutatta be ezen méltóság fejlődését a királyi udvar egyszerű ispánjától, bírói helyettesétől a XII. századi önálló bírói jogkör megszerzéséig. A tudós intézménytörténeti fejtegetéseire máig épít a hazai középkortudomány, bár manapság az államalapítás (és azon belül a megyeszervezés) mintáit Kristó Gyula a Meroving-kor alatt kifejlődő és Nagy Károly idején fénykorát élő német grófsági szervezetben, azaz Váczy elképzelésénél néhány évszázaddal későbbi nyugat-európai modellben jelölte meg.

A fentiekén kívül Váczy Péternek egy, jogtörténettel kapcsolatos, még az 1930-as évek elején született tanulmányát kell feltétlenül megemlítenünk, amely már a magyar középkorra vonatkozó kutatásainak harmadik területéhez, forráskritikai munkásságához szolgál egyfajta átvezetésül. Az immunitas és iurisdictio problematikáját vizsgálva (*A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 1931.) a birtokra vagy jogi személyre vonatkozó, az állammal szembeni bírói vagy adózási mentességet (immunitas) helyezte el a magyarországi jogfejlődés történetében. Véleménye szerint a jogintézményt már Szent István megpróbálta királyságában német mintára bevezetni (erről tanúskodik a részleteiben hitelesnek tekintendő pannonhalmi alapítólevél), de tényleges elterjedése csak a patrimoniális állam jogi kereteinek végső bomlásával, a XII. század második felében kezdődött, akkor is a magyarországinál bizonyos tekintetben fejlettebb jogintézményeket felmutató dalmát-horvát területekről kiindulva. A XI-XII. századi oklevelekben található, az egyházaknak különféle jogokat biztosító formulákat Váczy Péter csak bizonyos rendelkezési jog, hatalom (potestas, iurisdictio) király általi adományozásának bizonyítékeként fogta fel. Ez a látszólag másodlagos jogi probléma, amelyet Váczy is több történeti társtudomány (így a diplomatika) segítségül hívásával kísérelt megoldani, alapvető fontossággal bír a korai magyar királyság – és különösen a korai magyar egyház – jellegének meghatározásában, így nem csoda, hogy a kutató cikkét Pleidell Ambrus vele vitatkozó tanulmánya fogadta (1934), s az adott történeti kérdésre az 1931 óta eltelt évtizedekben több hazai kutató (Mályusz, Bónis György, Kumorovitz L. Bernát) is visszatért.

A középkori magyar forrásokra vonatkozó kritikai munkásságát Váczy Péter egy korai oklevelünk, a Szent László által megerősített 1086-os bakonybéli conscriptio vizsgálatával kezdte (*A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények* 1930.). Az Árpád-kori társadalom, és különösen az egyházi birtok népeinek megismerésében különleges fontossággal bíró oklevelet az addigi kutatás (Érdélyi László, Szentpétery) hamisnak tartotta, és négy részét különböző korokból (de leghamarabb a XII. század második feléből) származó bővített hamisítványként értékelte. Jakubovich Emil után Váczy bizonyította be – máig elfogadottan –, hogy az oklevél bizonyos részei néhány évtizeddel az 1080-as évek után készültek, a Szent László-kori összeírás számos, korjelölő értékű kifejezésének felhasználásával. A kutatónak már e cikkében megmutatkozott a diplomatikához való érzéke, s évtizedekkel később egy egészen más jellegű forrás, Anonymus gestájának datálásában bizonyította újra e téren való jártasságát. Következő jelentős – bár általunk kissé önkényesen ide sorolt –, valójában politikátörténeti probléma

megoldására kísérletet tevő tanulmánya a *Szentpétery-émlékkönyvben* jelent meg (Bp., 1938.). Annak magyarázata, hogy jelen rövid áttekintésben a forráskritikai dolgozatok között tárgyaljuk, az ott feldolgozott téma forrásadottságában rejlik.

A *Gyula és Ajtony* c. tanulmány a X-XI. század fordulója három fontos történeti szereplőjének problematikáját tárgyalta, néhány fontos megjegyzéssel a róluk hírt adó magyarországi és nyugati elbeszélő kútfők (Anonymus, Kézai gestája, a XIV. századi krónikaszerkesztmény, a Gellért-legendák; továbbá a Hildesheimi, ill. Altaichi Évkönyvek és Thietmar krónikája) egymáshoz való viszonyáról. A kutató elsődleges feladatának Hóman Bálint azon tételének megcáfolását tekintette, miszerint Gyula és Ajtony egyazon személy lenne, s a magyar régiségben tényleg tisztségnév értelmű gyula szó értelmének eltorzulásával lett belőle a magyarországi forrásokban történelmi szereplő. A harmadik, magyarországi krónikában szereplő személy, akinek Váczy történeti szerepét, valós személyiségét feltárni igyekezett, a krónikaszerkesztmény 30. és 66. fejezetében és Anonymusnál említett Keán volt. A tudós a fentebb említett két nyugati forrás híradása alapján bizonyítottnak tekintette Gyula történetiségét, s benne István király anyai nagybátyját látta, aki 1003-ban szenvedett vereséget a hatalmát a Kárpát-medence egészére kiterjeszteni kívánó unokaöccsétől. Gyula kapcsán fontos megjegyzéseket tett Anonymus genealogizáló hajlamából következő történetirői módszeréről, s a törzsfő és általában a Gyula-törzs államalapítás-kori szállásterületét Erdélyben, a Maros vidékén képzelte el (korábbi territóriumát pedig a mai Bánát vidékére lokalizálta). Az általunk a nagyobbik Gellért-legendából és Anonymus művéből megismerhető, — ott bolgár eredetű — Ajtony Váczy véleménye szerint már az elveszett ősgestában (a Szent László-kori redakcióban) is szerepelt, s Gyulától való különbözőségét a forrásokban szereplő, eltérő,— a Tisza-Maros vidékén fekvő —szállásterülete is bizonyította, bár eredetileg Ajtony is “a gyula-méltóságot viselő fejedelmi háznak volt a tagja”. Ajtony bukását a kutató 1003-ra, közvetlenül Gyula leverése utánra keltezte. A valóban kevés forrásos említéssel bíró Keánt is Ajtonnyal vette egynek a korábbi kutatás, míg Váczy a személynév eredeti “kán” méltóságjelölő jelentésére appellálva Sámuel bolgár cárral, Szent István kortársával azonosította e krónikabeli szereplőt. Váczy tételeinek egy részét a jelenkor magyar középkortörténészei is elfogadják, de leginkább Kristó Gyula kutatásai számos ponton módosították az ezredforduló e három fontos Kárpát-medencei főemberéről alkotott képet (így például a szegedi tudományegyetem professzora Keán személyében a magyarok által csak az államalapító király korában elfoglalt Dél-Erdély bolgár-szláv fejedelmét identifika).

Az elbeszélő forrásokra vonatkozó további vizsgálódásaiban Váczy Péter egy régóta vitatott kérdést oldott meg máig ható érvennyel. Az első magyar uralkodóház származásrendjének hosszú ideig tisztázatlan problémája volt három XI. századi herceg, két későbbi királyunk (I. András, I. Béla) és testvérük (Levente) származása, mivel bizonyos forrásaink Vazult, míg mások (így a Névtelen Jegyző és a XIV. századi krónikaszerkesztmény) Szár Lászlót mondták a három fiú apjának. Az 1940-es évek elején megjelent dolgozatában (*A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Levéltári Közlemények* 1940-1941.) Váczy bebizonyította, hogy

a Vazultól való leszármazás a helyes, ezt jegyezte le a valamikor a XI. század folyamán keletkezett ősgesta szerzője, a Szár László-féle leszármaztatás későbbi, a megvakított Vazul sorsát elhallgatni kívánó erők módosítása a magyarországi elbeszélő kútfőkben.

A tudós foglalkozott Anonymusszal is e történetírói korszakában. A II. világháború után közvetlenül megjelent dolgozatában P. mester forrásait vizsgálta (*Anonymus és a Justinus-kivonat. Turul* 1944-1946.). A kérdéskör irodalma már Váczy vizsgálódásai előtt könyvtáryira duzzadt (s napjainkban is a Névtelen Jegyző munkája a talán leginkább kutatott középkori magyar történeti forrás). A kutató tanulmányának leglényegesebb megállapítása a magyar történeti irodalom egyik legismertebb forrására, a II. századi Justinus művének *Exordia Scythica* c. kivonatára vonatkozott (ez a mű egyébként a magyarországi őshaza-ábrázolások egyik mintája). Váczy széleskörű szövegösszehasonlítás után bizonyítottnak vette, hogy Justinus munkáját P. mester nem használhatta közvetlenül, az csak a magyar történeti irodalom első alkotásán, az ősgestán keresztül hatott művére. Forráskritikai megállapításait fontos, a XII. századi európai irodalmi életre vonatkozó megjegyzései egészítették ki. Váczy e tanulmányának eredményei – legalábbis jelen sorok írójának véleménye szerint – nem igazán kerültek be a magyarországi Anonymus-kutatás “vérkeringésébe”, bár fenti legfontosabb megállapítása korunk kutatói előtt is ismeretes, sőt Kristó Gyula kísérletet tett a Névtelen Jegyző közvetlen *Exordia*-ismeretének igazolására is.

Váczy Péter utolsó, általunk munkásságának kútfőkritikai részéhez vont tanulmánya még az 1930-as évek elején született, s a magyar történeti irodalom egy Anonymusnál nem kevésbé problematikus alkotásával, Kézai Simon gestájával foglalkozott. A cikk témája és eredményei a kutató feltűnő jártasságát bizonyították az eszmetörténet terén, s az addig csak filológiai módszerekkel vizsgált “Gesta Hungarorum” ideológiai-teoretikus elemeinek vizsgálatában az első lépések megtétele kétségkívül Váczy Péter érdeme. A *népfelség elvének első magyar hirdetője, Kézai* c. értekezés (*Károlyi-emlékkönyv. Bp., 1933.*) legfontosabb eredményeit – e helyen Gerics Józsefet követve – így foglalhatjuk össze: Kézai a nemesi megyébe szerveződő serviensek mozgalmát tekinti mintának, ebből konstruál nagyszabású történeti utópiát; a *communitas* szervezettel szemben idegen intézmény a királyság; Kézai gondolatrendszerének elméleti alapjait pedig az Aquinói Szent Tamás működésével a XIII. században csúcspontjára jutott skolasztika, azon belül is annak államtana adja meg, Kun László “*fidelis clericus*”-a ezen az elméleti fundamentumon tekinti a közösséget az államhatalom igazi létesítményének, s teóriája szerint a királyokra is ez a *communitas* ruházta át a főhatalmat.

Fontos megemlítenünk, hogy Váczy 1930-40-es évekbeli munkásságából e cikk eredményeit módosította leginkább a későbbi magyar medievisztikai kutatás. Egyfelől Györffy György 1948-as keltezésű könyve (*Krónikáink és a magyar őstörténet*), majd ifj. Horváth János 1954-ben megjelent monográfiája (*Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*) alapvetően megváltoztatták a XIII. századi magyarországi történetírásról eredetileg még Domanovszky és Hóman által megrajzolt képet, amely a fenti tanulmány forráskritikai “talapzatát” szolgáltatta

(Györffy azonosította az 1270-es évek oligarchikus szemléletű történetíróját Ákos mesterrel, akinek munkája a XIV. századi krónikakompozíció alapjait is szolgáltatta; Horváth pedig az 1280-as években alkotó Kézait határozta el mind eszmetörténetileg, mind filológiailag Ákos mestertől); másfelől Gerics József (1957) mutatott rá a Kézai művében mind ideológiatörténetileg, mind szövegszerűen azonosítható római jogi elemekre, s Gerics bizonyítása szerint a krónikásnál megjelenő jogi terminológia tágabb környezetét a magyar királyi kancellária jogtudó klerikusai között, az onnan kikerülő oklevelek arengájában is kereshetjük. Utoljára Szűcs Jenő foglalkozott Kézai munkájával, 1973-ban megjelent nagy munkája az elődöknek kijáró tisztelettel emlékezett meg Váczy dolgozatáról, s minden addiginál szélesebb forrás- és szakirodalmi bázis alapján helyezte el Kun László krónikásának művét a XIII. századi Európa és Magyarország eszmevilágában, főként a gestában használt natio-fogalom értelmezésével, illetve a hun-magyar rokonság fikció voltának végleges igazolásával.

Ha Váczy ezen időszakban keletkezett összefoglaló – a magyar királyság kialakulását és korai fejlődését eszmetörténeti aspektusból is vizsgáló – munkáit vesszük vizsgálat alá, először a *Minerva* folyóirat 1932-es évfolyamában megjelent, majd később külön is kiadott kismonográfiáját (*A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*) kell említenünk. E munkájában is a magyarországi nemesi társadalom kialakulását, annak a hűbériséggel való kapcsolatát, eszmei alapjait vizsgálta. Az “államszemlélet” kissé ezoterikus fogalmán a tudós a korai magyar állam elvont, csak eszmei szinten létező megjelenését értette. Váczy fő tézise szerint a magyar társadalom elhűbériesítése csak a szemléletben ment végbe, kizárólag a terminológiában megjelenő érvennyel. A magyar birtokjog még Szent István által lefektetett alapjai (az örökbirtok fogalma), az oklevelekből kiolvasható fidelitas-fogalom, a hűbéri láncolat hiánya mind kizárta a beneficiális rendszer teljes megvalósulását hazánkban, de a szemlélet a sajátos magyar intézményeket hűbéri jelleggel ruházta fel. A kutatónak e kettőséget – a “virtuális kép viszonyát a valósághoz” – véleményünk szerint leginkább a XII-XIII. század fordulóján már formálódó magyarországi nemesség és a király viszonylatában sikerült bemutatnia, azaz a magyarországi “hűbériség” alapvetően magánjogi, az uralkodó személyéhez kötődő vonásaiban.

Váczy Péternek a magyar középkori történelemre vonatkozó legfontosabb monográfiája 1935-ben, Péccsett jelent meg (*Die erste Epoche des ungarischen Königtums*). E kötetben az általunk is bemutatott részeredmények egységbe foglalt feldolgozásán kívül monumentális tablót kapunk a magyar társadalom és állam fejlődéséről az államalapítás korától Kálmán király uralkodásáig. A magyar társadalom irányításában Váczy Szent István időszakáig a törzsi-nemzetségi keretek elsődlegességét hangsúlyozta, az államszervezést követően pedig a patrimoniális királyság döntő súlyát érzékeltette. Fontos – napjaink medievisztikai kutatása által is igazolt – megállapításai között említhetjük a vármegye politikai-közigazgatási egység voltának hangsúlyozását, a király “quasi sacerdos”-i mivoltának ábrázolását, az egyház szervezésében és irányításában vitt szerepének definiálását (s ebből következően a Hartvik-legendában megjelenített uralkodói pápai legátus-

ság fikció voltának bizonyítását). A szentistváni patrimonális királyság eszmei és gyakorlati felbomlását a kutató Könyves Kálmán korára helyezte, amikor a gregoriánus eszmék és reformok Magyarországon is visszaszorítják az uralkodó egyházkormányzói hatalmát. Az államnak az egyház életét is irányító korszaka után Kálmán korában az egyház szerepének növekedését láthatjuk az államéletben (lásd például a zsinati törvényszékek létrehozását). A tudós elképzelései nagy hatással voltak a korszak szellemtörténeti irányultságú historikusaira, így a két világháború közötti magyar történetírás Hóman után legnagyobb hatású középkortörténészére, Váczy kortársára: Deér József-re is (*Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Bp., 1938.). Váczy Péter fenti monográfiájának rövidebb változatát magyarul is közzétette a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar Művelődéstörténet* I. kötetében (*A magyarság a román és gót stílus korában*, ill. *Társadalmunk az Arpádok és Anjouk korában*. In: *Ösműveltség és középkori kultúra*. Bp., 1939.).

Váczy Péter életpályájának rövid vázlatát a múzeumi levéltárba való kinevezéséig tekintettük át. A tudós egészen 1940-ig a Magyar Nemzeti Múzeum, ill. az Országos Levéltár munkatársa volt, ez időszak alatt számos külföldi tanulmányutat tett. Az 1930-as években bontakozott ki általunk nem tárgyalt egyetemes történeti munkássága, ekkor írta meg a Magyar Szemle Társaság kiadásában megjelenő *Egyetemes Történet* középkori kötetét (1936), majd az *Attila és hunjai* c. tanulmánykötet számára a hunok európai históriáját (1940). 1937-ben magántanár lett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd 1940-ben – 36 évesen – akadémiai levelező taggá választották. Nem sokáig késett professzori kinevezése sem, a frissen visszatért Kolozsvár újjászerveződő egyetemén lett a középkor tanára. 1942-ben áthelyezték Budapestre, s az egyetemes középkori történelem nyilvános rendes tanáraként érte meg a II. világháborút követő – 1949-től a történelemszvilágot is alapvetően befolyásoló – változásokat. Váczy mint az akkori hivatalos történettudomány által letűntnek nyilvánított és elítélendő szellemtörténeti iskola képviselője távozni kényszerült az Akadémiáról (a semmitmondó és hamarosan meg is szűnő tanácskozó tag titulust kapta meg). Az egyetemen továbbra is taníthatott, de tíz évig nem publikált – nem is publikálhatott. Így Váczy második történetírói korszakát jelen sorok írója 1958-tól haláláig véli megállapíthatónak, s annak a magyar történelem kutatására vonatkozó fő irányait a Kárpát-medence honfoglalás-kori történetének (általunk itt nem tárgyalt) vizsgálatában, illetve a magyar korona sajátosságainak elemzésében kereshetjük.

A professzor 1958-ban, a *Századok* hasábjain megjelent, *A korai magyar történet néhány kérdéséről* c. terjedelmes tanulmánya a magyar történeti vitairódalom kimagasló darabja. Az egy évtized után újra megszólaló tudós az egyébként korszakos jelentőségű jogtörténész, Bónis György 1956-ban megjelent népszerűsítő István király-monográfiáját vette – a recenzió alá vont könyvvel majdnem megegyező terjedelmű – kritika alá. Váczy Péter tanulmánya a szorosán vett bírálaton kívül számos újszerű, s azóta is hol egyetértően, hol vitatottan idézett megállapítást tartalmazott a z új hazát talált magyar nép nomádos életmódjáról, az állattenyésztés és földművelés X-XIII. századi magyarországi elterjedtségéről (Váczy Péter az állattenyésztés nagymérvű jelenlétét feltételezte a korai magyar

állam gazdasági életében), s a magyar egyházban érvényesülő bizánci behatásról. A bírálatot persze éleshangú válasz követte, de az István-monográfiát hamar „elfelejtette” a szakma – ellentétben Váczy dolgozatával.

Váczy koronakutatásait még legfontosabb nemzeti jelvényünk 1978-as hazakerülése előtt kezdte meg, jórészt külföldre távozott kollégája, Deér József 1966-ban megjelent németnyelvű monográfiájának elemző vitatásával. Deér könyve napjainkig a magyar koronáról írt legterjedelmesebb munka, így Váczy Péternek késő öregségéig „alapanyagot” adott a magyar uralkodói fejek vizsgálatához. A tudós koronával kapcsolatos megállapításainak rövid bemutatása előtt fontos felhívunk a figyelmet Váczy álláspontjának konstans elemére: a bizánci hatások hangsúlyozására. Így először Deérrel szemben a professzor elvetette a bizánci császárkoronának a basileus diadémós sisakjából való lezármaztatását (ez a *Magyar Numizmatikai Társulat 1971. évi évkönyvében* megjelent dolgozat egyfajta előtanulmányul szolgált Váczy számára a magyar uralkodói jelvény vizsgálatához). A tudós valószínűsítette a pogánykori magyar fejedelmi jelvény (süveg) meglétét is, szerinte az eredetileg Levente nevet viselő, Árpádot követő nagyfejedelem egyenesen az uralkodói fejszedőről nevezte magát később Jelechnek (*Világosság* 1978.).

Váczy Péter felszólalt az 1981-ben tartott koronakonferencián is, ahol a királyi jelvény hazakerülése óta megfogalmazott magyar kutatói vélemények hangzottak el. Később cikk formájában is megjelent előadásában foglalkozott Merseburgi Thietmar azon ismert híradásával, amelyben a még Vajk néven szereplő István koronájáról és egyházszervezéséről tudósít. Véleménye szerint a híres „imperatoris gratia et hortatu” kitétel szándékosan sikeredett kétértelművé, a tudós püspök-krónikaíró el kívánta hallgatni, hogy Vajk-István már a császári akaratnyilvánítás és a pápai beleegyezés (és nem koronaküldés!) előtt hozzáfogott a magyar püspökségek alapításához. A professzor szent királyunk koronázását több kortárs kutatótól eltérően 1001. pünkösdjére keltezte. Váczy tagadta a Szentszéknek való országfelajánlást is, e tételt Kálmán-kori fikciónak nyilvánította. A tudós nézete szerint – aki ebben bizánci hatást látott – Magyarországot első uralkodónk az Istenszülőnek, Máriának ajánlotta fel. A királyi jelvény egész középkoron át élő „corona angelica” megnevezését szintén azon, a Kelet-római Birodalomból átplántált teóriának tulajdonította, miszerint a nem emberkéz által készült fejedelmi jelvényt égi erők juttatják el az uralkodóhoz (*Insignia Regni Hungariae*. Bp., 1983.). Váczynek a Magyarország felajánlásában bizánci mintát kereső felfogását legutóbb Gerics József vitatta, aki szerint a Máriának való felajánlás jól magyarázható a XI. század első felének nyugati eszmevilágából is.

Váczy Péter vitába szállt az 1980-as évek közepén megfogalmazott, nem történelemszektől származó véleménnyel, miszerint a szent korona mai formájában egységes, még az ezredforduló idejéből származó, a kor kozmológiáját megjelenítő, az aranymetszés szabályosságát felmutató ötvösmunka. A tudós elutasította a ma ismert jelvény egységes alkotás mivoltát, továbbra is fenntartva a kutatóink túlnyomó többsége által vallott corona Graeca–corona Latina (azaz a két rész összeillesztését hirdető) felfogást (*História* 1984/3.). Utolsó, koronával kapcsola-

tos megnyilatkozását az 1988-as akadémiai Szent István-konferencián tette Váczy Péter. Rövid felszólalásában a koronázási paláston lévő István-ábrázoláson látható fejéket helyezte el a bizánci eredetű, ott a X. század végén eltűnő, de a német királyoknál később is kimutatható ék alakú fejdíszek sorában. A kezdetben csak egyszerű abroncskoronaként létező, zománcképek nélküli, igazgyöngysorral díszített szent koronát pedig I. András korában keletkezettnek tartotta (*Szent István és kora*. Bp., 1988.).

Váczy Péter hosszú történetírói pályafutásának a magyar középkorra vonatkozó eredményeit számbavevő áttekintésünket egy, Anonymusszal kapcsolatos, még az 1971-es magyar medievisztikai ülészakon elhangzott előadásának taglalásával kívánjuk zárni. A "Gesta Hungarorum" datálásával foglalkozva is megmutatkozott a professzor filológusi alaposággal társult kombinatív történelmi gondolkodásmódja. Az 1960-as évek történelmi kutatásában (ifj. Horváth János, Györffy György, Sólyom Károly) a Névtelen Jegyző művét a XIII. század első két évtizedére, de mindenképpen az Aranybulla születése (1222) elé keltezték. Váczy három – az Anonymus-kutatásban addig nem hasznosított, a gestából kihüvelyezhető – korjelző adattal próbálta bizonyítani P. magister művének 1220 körüli keletkezését. A három érv közül az első Pannonhalma gestabeli névváltozatának (Mons Sancti Martini) és az 1220-as évek hasonló okleveles terminológiájának azonosságából táplálkozott, a második argumentum a keleti eredetű "Fekete-tenger" elnevezés anonymusi használatát (Nigrum Mare) az 1220-as években meginduló keleti (kunországi) misszió hazai megismerésével magyarázta, míg a harmadik bizonyíték a vlachok P. mester által – a görögből való átirás folytán „Blach” formában is használt – névváltozatát tartotta az 1220-as években élő, korjelölő értékű megnevezésnek (*Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Bp., 1974.).

A már 1968-ban nyugállományba vonult Váczy Péter életének utolsó öt évében kapta meg a rég megérdemelt – és negyven évig hiányzó – hivatalos elismerést. 1989-ben visszavette levelező tagjainak sorába az Akadémia, majd egy évvel később rendes taggá választották. Magas állami kitüntetésekkel ismerték meg, 90. születésnapján az egész szakma köszöntötte és Glatz Ferencnek köszönhetően 1994 tavaszán gyűjteményes kötete jelent meg régebbi tanulmányaiból (*A magyar történet korai századaiból*. História Könyvtár). Halálával a magyar történészek legidősebb, az 1920-as években már komoly eredményeket elérő generációjának – ide számíthatjuk Mályusz Elemért vagy Kumorovitz L. Bernátot – utolsó képviselőjét veszítette el a hazai történettudomány és az annak eredményeire olyannyira figyelő művelt olvasóközönség.

Thoroczkay Gábor